

Istoriniai želdynai – mūsų kultūros gyvasis paveldas

Milda Aidukaitė

Lietuvos kraštovaizdžio architektų sąjunga

Kalvarijų g. 1-9, LT-09310 Vilnius, tel. 8 686 48551, el. paštas mildlapis@takas.lt

Istorinių želdynų chartijoje (Florencijos chartija, 1981) vienas iš istorinio želdyno apibrėžimų skelbia taip: „tai architektūros kompozicija, kurios didžiąją dalį sudaro augalija. Ji gyva, todėl yra gendant ir atsinaujinanti. Jos pavidalas kinta priklausomai nuo pusiausvyros tarp sezonų kaitos ciklo; gamtai pražystant ir vystant, ir jos būklę palaikančių dirbtinių priemonių“. Šio gyvojo paminklo apsaugai reikia specialių taisyklių, juridinės apsaugos. Gyvojo paveldo apsauga nurodo juos identifikuoti ir inventorizuoti. Jiems reikia apsaugos, tvarkymo ir atkūrimo bei priežiūros strategijos. Istorinis kultūros paveldas atgaivinamas tam, kad visuomenė suvoktų, koks svarbus yra jos turimas istorinis paveldas tautinio tapatumo, socialinės ir ekonominės gerovės, visuomenės pilietiškumo ir kitais požiūriais. Istorinio želdyno, kaip nekilnojamojo kultūros paveldo pažinimas, prieinamumas ir atgaivinimas skatina visuomenės suvokimą apie turimą istorinį paveldą.

Reikšminiai žodžiai: istorinis želdynas, istorinis paveldas, nekilnojamas kultūros paveldas, dvarų parkai, kultūrinis kraštovaizdis, kraštovaizdžio architektūra, architektūros kompozicija.

Lithuanian law regulating historic greenery protection and restoration, maintenance requires professional tree condition assessment. Rich park character interpretation allows to preserve the authenticity of heritage sites and to ensure the proper use of the area. Historical Park concept is associated with applied Dendrological historical research. The latter helps to clarify understanding of tree species distribution in the Park, to identify structure on dendrology aspect. The work is the continuity of the design of the park for further direction, sensing the spirit of the park.

Our cultural heritage live requires a sensitive approach and a coherent continuous professional work in order to maintain its valuable properties, so that we can know it and be there.

Key words: historical park, cultural heritage, landscape architecture, architecture composition.

Ivadas

Istoriniams želdynams priskirtini dvarų parkai ir sodai, vienuolynų sodai ir parkai, istoriniai miestų parkai ir sodai, skverai, alėjos, istoriniai kelių želdynai, botanikos sodai, teritorijos, kuriose sukauptos dendrologinės kolekcijos, istorinių valdų želdynų sistemos, jų fragmentai ir t. t. Šie teritoriniai dariniai sudaro reikšmingą ir vertingą Lietuvos kultūrinio kraštovaizdžio sudedamąją dalį. Istoriniai želdynai yra išskirtiniai savo gyvojo paveldo elementai ir jo apsaugos ypatumai. Tai gyvoji architektūros kompozicija, susieta su tautos istorija. Istorinis želdynas turi išliekamąją stilistinę, meninę vertę. Lietuvoje įstatymu reglamentuoti istoriniai želdynai, jų apsauga ir atkūrimas, palaikymas reikalauja profesionalios medžių būklės įvertinimo. Parko vertingųjų savybių išaiškinimas leidžia maksimaliai išsaugoti kultūros paveldo objekto autentiškumą ir užtikrinti tinkamą vietovės panaudojimą. Istoriniai želdynai, pagal reikšmingumą lemiantį vertingųjų savybių pobūdį, sudaro atskirą kultūros paveldo grupę, o pagal sandarą jie yra pavieniai ar kompleksiniai kultūros paveldo objektai ir vietovės (Glemža, 2005).

Turime Želdynų įstatymą, kuriame minimas istorinis želdynas. Šiame įstatyme jis apibrėžiamas taip: *istorinis želdynas* – bet kokio dydžio želdynas, turintis išliekamąją stilistinę, meninę vertę arba priklausantis svarbiems urbanistinės raidos etapams, susijęs su visuomenės, kultūros ar valstybės įvykiais ar asmenybėmis (Valstybės žinios, 2007). Prie viso to noriu pridurti, kad tai yra gyvasis mūsų kultūros paveldas, reikalaujantis jautraus požiūrio ir nuoseklaus nenutrūkstamo profesionalaus darbo tam, kad išliktų jo vertingosios savybės, kad galėtume jį pažinti ir būti jame. Svarbus šio paveldo prieinamumas, jo atgaivinimas ir puoselėjimas. Jis turėtų integruotis į visuomenės gyvenimą, skleisti ekologinį švietimą, propaguoti gamtinės aplinkos tvarkymo kultūrą.

Tyrimų metodika

Tyrimo objektas – želdiniai istoriniuose želdynuose. Pavyzdys – Sapiegų rūmų, Trinitorių bažnyčios ir vienuolyno, Sapiegų ligoninės statinių komplekso ir Sapiegų parko želdinių analizė (Vilniuje). Panaudoti šie tyrimo metodai: literatūros analizė, istorinių parkų gyvavimo stebėjimas daugelį metų, duomenų sugretinimas lankant Europos istorinius parkus, jų stebėjimas ir lyginimas, vizualinis vertinimas, fotofiksacija, duomenų analizė bei sintezė.

Tyrimų rezultatai ir jų aptarimas

Didžiąją dalį istorinio želdyno sudaro augalija. Vertingosios istorinės parkų struktūros senuose apleistuose istoriniuose želdynuose, o ypač dvarų parkuose, yra apaugusios savaiminiais bei menkaverčiais želdiniais. Šimtamečiai senoliai medžiai yra apleisti ir niekam nereikalingi. Daugelis parkų yra sunykę negrižtamai. O ir išlikusiuose sąžalynuose nėra aiškiai matoma jų vertė. Šie vertingi teritoriniai dariniai sudaro reikšmingą ir vertingą Lietuvos kultūrinio kraštovaizdžio dalį, mūsų kultūros gyvą paveldą. Lietuvos istorinio kultūrinio kraštovaizdžio arealams būdinga vienovė su gamtiniu kraštovaizdžiu. Kai kuriuose parkuose matomos iš dalies išlikusios alėjos ar medžių eilės, pavieniai ilgaamžiai medžiai, atlaikę sudėtingus laiko išbandymus. Liūdna stebėti, kai kelis šimtus metų turintys medžiai, kurie ir suteikia neįkainojamą vertę istoriniam želdynui, nyksta, lūžta nuo vėjų ir audrų, o dar blogiau – juos nupjauna žmogus, norintis trumpalaikio pelno sau. Bet tai juk mūsų visų turtas ir pasididžiavimas savo tautos istorija, jos kultūra. Prieš kelis šimtus metų šiuos kūrinius sukūrė kraštovaizdžio architektai, pasamdyti dvarininkų, vyskupų, grafų ir kitų kilmingų žmonių, kurie kūrė mūsų krašto istoriją. Bet su šiuo kultūros gyvuojančiu paveldu dabar elgiamasi neatsakingai ir aplaidžiai. Reikia sustabdyti šį gėdingą procesą ir imtis darbo, kuris padės išgelbėti benykstantį mūsų visų gyvą paveldą. Kadangi dauguma istorinių želdynų yra neurbanizuotose teritorijose, reikėtų išlaikyti vienovę su gamtiniu kraštovaizdžiu.

Istorinio želdyno gilesnis tyrimas svarbus jo istorinei būklei išaiškinti. Želdinių būklės įvertinimas istoriniu aspektu, jo išliekamosios vertės nustatymas, istorinio želdyno struktūros įvertinimas ir fiksavimas yra atskaitos taškas visiems kitiems pagal jų eiliškumą darbams: pateikti priešprojektinius pasiūlymus, generuoti istorinio želdyno projekto idėjas, rengti patį techninį projektą bei želdyno priežiūros planą. Istorinio želdyno sąvoka yra susieta su taikomaisiais istoriniais dendrologiniais tyrimais. Pastarieji padeda aiškiau suvokti medžių rūšių pasiskirstymą parko teritorijoje, išsiaiškinti išlikusią parko struktūrą dendrologiniu aspektu. Darbas turi tęstinumą parko tolimesnio projektavimo kryptimi, suvokiant parko dvasią.

Noriu pateikti vieną iš atliktų taikomųjų dendrologinių tyrimų, atliktų 2006 m. Tai Sapiegų rūmų, Trinitorių bažnyčios ir vienuolyno, Sapiegų ligoninės statinių komplekso, Sapiegų parko (Vilniuje) pirmojo etapo želdinių analizės planus. Šio darbo tikslas – išsiaiškinti medžių rūšinę sudėtį, išlikusią parko struktūrą, pateikti tolimesnio parko medžių tvarkymo rekomendacijas. Buvo matuoti medžiai, kurių kamienų diametrai didesni nei 40 cm. Medžiams suteiktas numeris, įvertinta jų būklė tiek gyvybine tiek estetine prasme. Tyrimų duomenys surašyti į lentelę. Apdorojus juos, sudaryti 3 planai. Pirmajame plane (sp. foto, 1 pav.) pateikiamas medžių rūšių pasiskirstymas teritorijoje: kiekvienai medžių rūšiai parinkta spalva. Plane matyti, kad daugiausiai yra paprastojo klevo (*Acer platanoides* L.) medžių – 230 vnt (iš viso tirta 415 vnt.). Ši rūšis dominuoja visoje teritorijoje. Todėl ateityje, rengiant projektą, ji bus traktuojama kaip pagrindinė, formuojanti parko erdves. Prie pagrindinių rūšių priskirčiau ir mažalapę liepą (*Tilia cordata* L.) – 106 vnt. Kitos medžių rūšys (iš viso 18) yra kaip papildančios pagrindines rūšis. Antrame plane (sp. foto, 2 pav.) pateikiama dendrologinė analizė remiantis kamienų diametrais: matome, kurioje parko dalyje auga seniausi medžiai, kaip jie išsidėstę plane ir kiek jų yra iš viso. Trečiame plane (sp. foto, 3 pav.) išdėstytos parko vertybės dendrologiniu aspektu, kuris labai siejasi su istorinio parko planine struktūra. Nustatytos 7 alėjos, pažymėti seniausi parko medžiai ir t. t. Nėra galimybės čia plačiau

pakomentuoti šį darbą. Bet iš pateiktos medžiagos matyti, kokie svarbūs yra taikomieji dendrologiniai tyrimai istoriniame želdyne.

Istorinis želdynas – labai sudėtingas darinys, reikalaujantis jautraus požiūrio ir nuoseklaus, profesionalaus darbo. Tyrimų darbe ir kituose etapuose turi būti prisilaikoma nuoseklumo. Pradžių pradžia – tai istorinio želdyno istorija, jo vieta kraštovaizdyje. Pagrindinis dėmesys sutelkiamas į medžius: įvertinamas medis, kaip kraštovaizdžio architektūros elementas, iš jų susidedančios medžių grupės, masyvai, eilės, alėjos, guotai, bosketai, įvairios gyvatvorės ir t. t. Svarbus medžio gyvybingumas, jo estetinė vertė formuojanti želdyno erdves. Ypatingai svarbi medžių-senolių globa ir jų priežiūra. Apie tai kalba labai svarbi ir įdomi profesija – arboristas. Pastarieji atlieka medžių gyvybinės būsenos tvarkymo darbus, susietus su senųjų medžių gyvybės priežiūra. Sudaromos medžių priežiūros programos, planai. Medžiai stebimi, ir prireikus, jiems suteikiama atitinkama pagalba. Atliekant taikomuosius istorinius-dendrologinius tyrimus, nustatomas parko, kaip meno kūrinio išlikimo laipsnis. Išaiškinama išlikusi jo planinė ir erdvinė struktūra, numatomi veiksmai tolimesniam istorinio želdyno gyvavimui. Priklausomai, nuo jo naudojimo ir išlikimo laipsnio, pateikiama rekomendacija jo tolimesniam gyvavimui. Tokio tyrimo metu kiekvienam parko medžiui yra suteikiamas numeris. Medis aprašomas tiek gyvybine, tiek estetinė prasme. Numatomi šalinami medžiai. Parkas stebimas ir prižiūrimas pagal iš anksto sudarytas programas. Medžių šalinimo, jų regeneracijos ir priežiūros klausimus reikia spręsti atsakingai. Medžiui užaugti reikia šimtmečių.

Be medžių istoriniuose želdynuose analizuojamas ir tiriamas reljefas, geologija, erdvinė struktūra, planinė struktūra, su kuriomis tampriai siejasi joje vykstanti veikla, mažieji kraštovaizdžio architektūros statiniai, pastatai, vanduo parke, techniniai įrenginiai, komunikaciniai tinklai ir kt. Šiame etape turi būti nustatyta želdyno išliekamoji vertė, želdinių ekologinės ir estetinės svarbos vertinimai. Išnagrinėjama vietovės biologinė įvairovė. Sudaromi ir kiti svarbūs kraštovaizdžio analizės planai. Nustatomos priemonės tolimesniam istorinio želdyno gyvavimui.

Šiuo metu nėra numatyto nuoseklaus istorinio želdyno atkūrimo teisinio reglamentavimo kelio, o ypač susieto su želdinių įvertinimu ir tolimesne jų priežiūra. Todėl visi veiksmai, susiję su istoriniais želdynais vyksta jų sunykimo ir naikinimo kryptimi: arba jie pamažu miršta apaugdami menkaverčiais, savaiminiais želdiniais, arba „tvarkomi“ nesilaikant istorinių želdynų tvarkymo eiliškumo, o įstatymai ir teisės aktai taip susipynę, kad negali nustatyti, kur šio kelio pradžia, o kur pabaiga. Atkuriant istorinius želdynus būtina prisilaikyti tam tikro veiksmų eiliškumo. Istorinio želdyno formavimas užima ilgesnį laikotarpį, nei pastatų statyba. Visiems darbams turėtų vadovauti jautrus gamtai, turintis patirtį žmogus. Svarbu kvalifikuotai įrengti parką ir sistemingai jį prižiūrėti, kad jo želdiniai gerai tarptų, o įrenginiai ilgai tarnautų (Tauras, 1989). Tai nenutrūkstamas kasdieninis, planuojamas darbas, kurio nedarbant tokios vertybės prarandamos negrįžtamai.

Rekomendacijos (istorinio želdyno) dendrologiniu aspektu:

1. Atlikti taikomuosius istorinius-dendrologinius tyrimus;
2. Atlikti fitopatologinius tyrimus ir numatyti priemones jiems pašalinti;
3. Sudaryti medžių priežiūros programą (kviesti arboristus), želdynai turėtų būti prižiūrimi kvalifikuotų specialistų;
4. Kiekvienam medžiui suteikti parko medžio numerį, stebėti jį;
5. Atlikti dirvožemio ir natūraliai augančios žolinės augalijos tyrimus;
6. Tirti želdyno biologinę įvairovę;
7. Sudaryti medžių, krūmų ir kitų augalų asortimentą, tinkantį šiai vietai, jį patvirtinti ir jo laikytis;
8. Atlikti kitus, medžių augimą įtakančius tyrimus (oro sąlygos, vėjai, ir kt.);
9. Patvirtinti reglamentą, atspindintį istorinio želdyno savitumą.

Literatūra

1. Europos kraštovaizdžio konvencija. 2000
2. Glemža J. Dėl istorinių želdynų tvarkymo ir apsaugos Lietuvoje. Valstybinės kultūros paveldo komisijos sprendimas. 2005 m. rugsėjo 23 d.
3. ICOMOS-IFLA „Tarptautinė istorinių želdynų chartija“ (Florencijos chartija). 1981 m. gegužės 21 d.
4. LR Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas. 2008-05-08, Nr. I-733
5. LR Saugomų teritorijų įstatymas. 2001-12-04, Nr. I-301
6. LR Želdynų įstatymas. Valstybės žinios, 2007-07-19, Nr.80-3215
7. Tauras A. Mūsų parkai. Vilnius, 1989

Historic Greenery – Our Cultural Heritage Live

Summary

The object of the investigation is historical greenery plantations. Example – Sapiega Palace, Trinitorių church and monastery, a hospital building complex of Sapiega and Sapiega park plantings analysis (Vilnius). The biggest part of historic green spaces is up of vegetation. Rich historic park structures in old abandoned historic spaces, especially parks, are overgrown with automatic low value and plantations. Century-old trees, elders are neglected and useless. Many parks are decayed irreversibly and remaining beds are not very visible to their value. Historic Parks with a closer examination of their historical status are clarified. Green assessment of the state historical aspect, the volatile value of the historical structure of green space and its recording is the starting point for all subsequent work on the basis of their sequence: pre-project proposals for the development, the historic green space project idea generation and the technical design of the development, and green areas maintenance plans. Historic parks concept is associated with applied Dendrological historical research. The latter helps to clarify understanding of tree species distribution in the park, to analyze the park remaining structure on dendrology aspect. The work is the continuity of the design of the park for further direction, sensing the spirit of the park. Historic parks formation is over a longer period than buildings. All works should be managed by sensitive and experienced man. It is important to install the park professionally and systematically to ensure that the planting is in a good condition, which serves the long-term facilities. It is an ongoing daily, planned work and the absence of such brings to an irretrievable loss of values.